

Ірина САХНО (*Kuiv*)

Відображення політичних поглядів В. Винниченка в його листуванні

Володимир Винниченко є видатною особистістю в українській літературі та історії. Висвітлення подій періоду Української революції неможливе без розуміння політичних поглядів і кроків голови Генерального Секретаріату Центральної Ради та голови Директорії. Політичний світогляд Володимира Винниченка є внеском до скарбниці української політичної думки, він мав чимало послідовників, та й сучасникам будедокорисним багатий політичний досвід українського революціонера.

Оскільки дослідження політичних поглядів В. Винниченка є обов'язковою складовою для висвітлення історії України взагалі і історії української революції зокрема, то до цього питання вже не раз зверталися дослідники, які залучали й листування В. Винниченка для вивчення його політичних поглядів.

Одним з перших відомих дослідників на еміграції був Григорій Костюк¹, він розглядав особистість і діяльність В. Винниченка комплексно в т. ч. і його політичні погляди. Сучасні українські дослідники уже висвітлювали ті чи інші аспекти політичної позиції В. Винниченка в своїх монографіях і статтях². Л. Лозинська захистила дисертацію на тему “Державотворча діяльність В. К. Винниченка (березень 1917 – вересень 1920 рр.)”³. Найбільш повно політичні погляди В. Винниченка досліджені в статтях та узагальнюючій монографії Валерія Солдатенка⁴. У своїх дослідженнях він використав широкий комплекс джерел, в тому числі й епістолярну спадщину. Особливу увагу В. Солдатенко приділив дослідженню офіційного листування В. Винни-

ченка з радянським керівництвом. На конференції “Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка”, присвяченій його 125-річчю, більшість доповідей тою чи іншою мірою висвітлювала політичні погляди В. Винниченка⁵. Деякі автори спираються в своїх дослідженнях на матеріали листування, наприклад, Н. Миронець за допомогою епістолярних джерел, в т. ч. листів В. Винниченка до П. Стебницького і дружини Розалії, висвітлила настрої українських політичних діячів, ситуацію, що склалася в суспільстві за часів Центральної Ради, та ін.⁶; також дослідниця звернула увагу на роль епістолярної спадщини В. Винниченка для створення його просопографічного портрету, в т. ч. і політичних поглядів⁷; О. Чумаченко, розглядаючи спроби об'єднання соціалістичних сил на еміграції, звертається до листування В. Винниченка і Ю. Шаповала⁸, вищезгадана стаття І. Старовойтенко ґрунтується на матеріалах листування В. Винниченка та Є. Чикаленка. Н. Кичигіна і Н. Миронець опублікували листування В. Винниченка з Ю. Тищенком за 1933 р., яке містить багато цінної для історика інформації⁹. Також видана частина листування В. Винниченка з Є. Чикаленком¹⁰, М. Горьким¹¹, А. Приходьком¹². В. Панченко вперше опублікував лист В. Винниченка до Й. Сталіна від 1936 р. у згаданій вище статті¹³.

Як видно з історіографічного огляду, листування В. Винниченка як джерело вивчення його політичних поглядів вже було частково використане дослідниками. Але, по-перше, далеко не весь масив листування був розглянутий, по-друге, використання листів носило епізодичний характер, комплексного дослідження відображення політичних поглядів В. Винниченка в його листуванні не було.

Епістолярна спадщина є цінним джерелом для вивчення даного питання. Думки, викладені в листах, реакцію на ті чи інші події, можна вважати більш щирими, “не зрєдагованими” під впливом вимог етикету чи якихось обставин. Саме листування дає можливість прослідкувати за народженням і формуванням політичних концепцій ще до того, як вони стали відомі широкому загалу. Метою даної статті є висвітлення того, як саме у приватному листуванні В. Винниченка відобразилися його політичні погляди.

Основний масив листів, що залучений в даному дослідженні, неопублікований зберігається в київських архівах. Використовується листування В. Винниченка з Є. Чикаленком¹⁴, В. Левінським¹⁵, М. Шаповалом¹⁶, Г. Паламарем¹⁷, Ю. Тищенком¹⁸, Баском¹⁹, М. Грушевським²⁰, Л. Гольдмерштейн²¹, С. Задвиною²², радянським керівництвом²³ та ін., листи до В. Леніна²⁴, Й. Сталіна²⁵. Відкриті листи, які є особливим жанром публіцистики, можуть бути предметом спеціального дослідження, у даній статті не аналізуються, лише деякі згадуються принагідно.

Політичні погляди В. Винниченка у загальних рисах відомі. Вони почали формуватися ще в дитинстві. Чутлива, спостережлива, кмітлива дитина з легкістю усвідомлювала сутність устрою тогочасного суспільства, а її горду, тонку душу не могли не вразити недосконалість і несправедливість цього устрою. Саме в цих дитячих переживаннях слід шукати зародки переконань майбутнього політика.

Володимир відчув, що його покликання – захищати національні та соціальні інтереси свого народу. З огляду на це, закономірним був його шлях до української соціал-демократії – активна участь у створенні Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), а потім у керуванні нею. Намагання прокласти свій шлях у політиці, який би повністю відповідав власним переконанням, а не приєднання до вже існуючих політичних сил, було властиве В. Винниченку протягом усього життя. Провідними ідеями українських соціал-демократів були – поєднання свободи з соціальною справедливістю, а також розуміння того, що національна незалежність не може бути надійно захищена доти, доки організований робітничий рух, широкі маси селянства не усвідомлять національні інтереси всіх робітників як свої власні.

Досліджуючи листування В. Винниченка, можна дізнатися про деякі нюанси його політичних поглядів, їхню еволюцію, а іноді й суперечливість, мотиви тих чи інших політичних кроків. Зокрема, можна побачити, як впродовж багатьох років життя він відстоював свої політичні погляди. Найкраще підтвердження тому, звісно, його життя: ув'язнення, еміграція не змусили його

припинити свою боротьбу він і словом, і ділом відстоював свої погляди. Листи ж допомагають зрозуміти, чому практично все свідоме життя він залишався вірним соціалістичній ідеї. У листі до свого друга й однопартійця В. Левінського (Левіні) від 26 вересня 1921 р. він писав: “Коли б я розчарувався в соціалізмі (що будене з одним соціалістом) чи хоч би остив в своїх прагненнях, мені стало б взагалі дуже нудно жити на світі. Тільки робота для цього й дає принаду до життя. Не політика, Левіні, а боротьба за всю філософію життя, от що мене найбільше цікавить. Політика один із засобів, не більше... Але філософія соціалістичного світогляду лишається обов’язковою скрізь. Перемога й торжество цього світогляду – от що є єдино цінне й важне”²⁶.

Політичним поглядам В. Винниченка було притаманне прагнення поєднати соціалістичну ідею з національною.

Любов до всього українського, мови, культури, прагнення служити народу було з В. Винниченком протягом усього життя. Ця тема не раз підіймалася в листуванні, зокрема з Євгеном Чикаленком. Український письменник жалівся на українську критику, ображався, що його називають російським письменником, за те, що видавав свої твори в Росії російською мовою, пояснював свою позицію тим, що він хотів лише стати “на березі росс[ійського] моря”, не виходячи “з меж нашого невеличкого укр[аїнського] степу”. “... Я розумію, що теперішні “свої”, теперішні поводири укр[аїнського] народу – ще не народ, що моє діло бути чесним і щирим, не вважаючи ні на що. Моє діло служити тим, які дали мені життя, служити всім своїм життям, служити так, як по щирості і розуму вважаю за найкраще. І через це, мені здається, я ніколи не буду рос[ійським] письменником. Можливо, що я років на два на три одійду від української преси, можливо, що я таки наберусь одваги і порву з “Вістником” раз на все, можливо, що ні з одним українцем (інтеллігентом) я не схочу мати діла, але перестати бути сином свого народу, перестати служити тим, кому я хочу служити, – цього не буде. І я певний, що не дивлячись на крик, який підіймуть наші інтеллігенти, радіючи з мого “ренегатства”, – настане час, коли буде оцінено як слід, на чийому боці дійсне служення укр[аїнському] народові (масі селянства і робіт-

ництва, а не тім, які тепер звать поводириями його). І не для цього я будуслужити, не для того, щоб мене колись так чи сяк цїнили. Ні, служитиму через те, що инакше не можу, як не можу дихати вухами чи очима. Бо це єсть та точка, в якій “чесність з собою” (гармонія чуття і розуму) приросла до мене”²⁷.

Можливо, це твердження виглядає занадто запальним і навіть патетичним, цілком в дусі В. Винниченка, але слід сказати, що він говорив про служіння народу і перебуваючи в більш спокійному стані, і, що найголовніше, слова не розходилися з ділом. Твори він писав обов’язково українською мовою, і коли планувалося друкувати їх в Росії, однією з найголовніших умов висував те, щоб було зазначено, що це переклад з української, хоча гонорар за переклад часто був меншим, ніж за оригінал, та й закордоном більш схильні були видавати переклад з добре відомої російської, ніж менш популярної української мови. В. Винниченко невтомно впродовж багатьох років слїдкував, щоб його знали саме як українського письменника, цьому є багато підтверджень. У листі до Є. Чикаленка від 28 березня 1913 р. Володимир Кирилович розповідав, як до нього звернувся російський підприємець, що хотів видати альбом російських авторів, В. Винниченко погодився, тільки з умовою, що він там буде представлений як українець²⁸; якось у листі до М. Шаповала від 3 грудня 1924 р. висловив образу з приводу того, що в Римі при постановці його п’єси “Брехня” сказали, що автор russo²⁹. У творах В. Винниченко використовував сюжети з українського життя, популяризуючи таким чином українську культуру сучасники, наприклад, Басок, цїнували за це його творчість³⁰. Перебуваючи за кордоном, Володимир Кирилович піклувався про українську справу, звертався до Є. Чикаленка з приводу грошей, що потрібні були для створення українського розділу у всесвітньо відомому журналі “Courrier Eurorijen”³¹, намагався зібрати бібліотеку для Української Громади в Парижі³².

Українське життя цікавить В. Винниченка як людину і як письменника. Часто він звертається до Євгена Харлампійовича з проханням розповісти які-небудь цікаві дрібниці, які стануть в нагоді під час написання творів. Володимир Винниченко

намагався показати читачам реалістичний, справжній образ українця. Недбале ставлення до української культури викликало в нього образу. Обурення шовіністичним ставленням багатьох російських діячів до українського народу знаходило вихід в публічній та особистій полеміці. В листі до М. Горького український соціаліст засуджує політику російського уряду на українських землях під час I світової війни, знищенням свободи на галицьких землях, закриттям українських видань на Наддніпрянській Україні і т. д. І знову він вказує на лицемірство російського суспільства: з одного боку проголошується визвольна мета війни, з іншого утискаються права нації³³.

Відомо, як обурило В. Винниченка звістка про те, що Максим Горький, відомий письменник-соціаліст, а потім шанований радянською владою “буревісник революції” та давній приятель самого Володимира Кириловича, відмовився видати роман “Мати” українською мовою, бо вважав шкідливим робити з “нарїччя” мову. Своє ставлення до колишнього одноступця В. Винниченко висловив досить різко, звинувативши його в ультрашовіністичній позиції.

Але представників іншого табору, українських націоналістів В. Винниченко також засуджував. З ідеологічних причин не склалися у нього стосунки з М. Міхновським, виник конфлікт з ще одним відомим націоналістом – Д. Донцовим. З листа до Є. Чикаленка від 1 жовтня 1913 р.: “Я мушу сказати, що ми також незадоволені статтями Д. Донцова. На мою думку, це – якийсь національний провокатор. Инакше не можна зрозуміти його упертий, глупий сепаратизм, його ідіотське підкреслювання скрізь, що нам треба сепаруватися від Росії. Мало того, що наша редакція зовсім не поділяє непотрібних цих сепаратизмів, але й того способу полеміки, з яким Донцов виступав. Це і инчі причини (його невиразність в соціально-політичному світогляді) примусили нас виключити його з числа наших співробітників”³⁴. Конфлікт поглибився через те, що В. Винниченко використав свого опонента як прототип героя оповідання “Переможець” Цвяха, це дуже образило Д. Донцова, розгорїлася полеміка, яка логічно завершилася статтею Василька (А. Ніковського), після якої

вже нічого було відповіді³⁵, “змальований сам признався”, висловлюючи своє обурення.

Доля змусила В. Винниченка більшу частину життя провести на еміграції. Він дуже важко переживав це, часто його листи сповнені тугою за Україною, серце його рвалося туди, хоча розумів небезпеку бути заарештованим за революційну діяльність. Наприклад, у листі до Є. Чикаленка він писав: “Хочу їхати я, Єв[ене] Харл[амповичу], на Україну. Нудно мені тут без життя і людей. Хочу рухатись, чути сльози, самому плакати, а не можу дивитись на чужі гарні гори, читати книжки і годі. Надокучило страшенно тільки дивитись, як люди живуть, працюють, мають якісь інтереси, а я навіть не можу з ними побалакати, бо і мова чужа і самі вони з їх інтересами чужі мені”³⁶. Ті самі мотиви лунають і в листах до Михайла Коцюбинського “Але живучи хоч би у самому раю, я не можу не жити разом з тим душею на Україні”³⁷, Люсі Гольдмерштейн³⁸. Туга за рідною землею і заборона дружині через емігрантство працювати в Європі змусили В. Винниченка розглядати ескападні плани повернення на Батьківщину, наприклад, добровільно віддатися правосуддю, якщо ув’язнення буде тривати не більше, ніж півтора року.³⁹ Віра в краще майбутнє, в можливість жити на рідній землі не полишала вічного емігранта ніколи, як він зазначив в листі до В. Левінського від 4 січня 1924 р.⁴⁰ Любов до рідної землі, туга за нею рефреном лунають у листах, щоденникових записах протягом усього життя Володимира Кириловича. Навіть коли межі його патріотизму розширюються, і він, згідно конкордизму, відчуває себе патріотом землі, коли “Україна стає казкою, а Земля набирає плоти і крові” (це запис від 1 січня 1927 р.)⁴¹, він не викидає з серця Батьківщину, навіть називає себе поганим патріотом Землі, бо тужить за одним її клаптиком⁴².

З листів бачимо, що українським духом було сповнене не лише громадське, а й особисте життя Володимира Кириловича. Він пише Чикаленку: “Жінка моя – жидівка, але ми погодилися, що сім’я буде українською і будемо мати дітей тільки тоді, коли мати їх підготується остільки, щоб вони могли бути виховані українцями”⁴³. І, дійсно, вони навіть жили деякий час в Галичині,

щоб Розалія Яківна Ліфшиць відчула український дух, краще вивчила українську мову і спосіб життя. Те, що В. Винниченко не бентежився через неукраїнське походження дружини, свідчить, що його патріотизм був справжнім патріотизмом, не переходячи в шовінізм.

В. Винниченко обов’язково хотів бачити у жінці любов до України, хотів, щоб вона розмовляла українською мовою. Якось навіть у листі до Катерини Голіцинської він дав зрозуміти, що вважає значним недоліком для гарної жінки те, що вона не українка⁴⁴. В листі до Софії Задвиної він писав, що хоче, щоб вона полюбила Україну душею, а не розумом⁴⁵. Стосунки з Люсею Гольдмерштейн також підтверджують це. Для Володимира було дуже важливо те, що вона любила Україну, намагалася розмовляти українською мовою: “Не соромся, що погано напишеш по укр[аїнськи], **пиши тільки так**, бо інакше ніколи не зможеш добре вивчитись”⁴⁶. Певно, що любов до України об’єднувала їх⁴⁷, але видно, що ставлення В. Винниченка до національного питання не виходило за межі здорового глузду: українська національність була бажаним фактором, але не обов’язковим, Володимир зрештою залишився з Розалією, єврейкою за походженням, яку він кохав, і яка відповідала його уявленням про ідеал, а не з Люсею, українкою.

Саме з листів дізнаємося, що не лише національна, а й класова позиція соціаліста була настільки принциповою, що вплилася навіть у його особисте життя. Яскраво це простежується в його складному ставленні до Люсі Гольдмерштейн. В листі до С. Задвиної він писав: “Всей своей кровью изъ народа я ненавижу въ ней упадочность панства, никчёмность, негодность к жизни”⁴⁸. Хоча це не свідчить про неадекватне сприйняття будь-якого представника панівного прошарку і абсолютизацію такого ставлення.

Для аналізу позиції щодо національного питання необхідно розглянути не лише любов до рідного народу, патріотичні риси, а й ставлення до представників інших національностей. Націоналізм інколи переходить в шовінізм, а любов до свого народу в ненависть до іншого. До честі Володимира Винниченка, це його

не стосується. Не секрет, що на українських землях євреїв не завжди сприймали прихильно, і навіть багатьом українським інтелігентам, які самі засуджували погроми, був властивий так званий “побутовий антисемітизм”. В. Винниченко намагався бути послідовним і щирим і в цьому питанні. Засвідчує це суперечка з товаришами (М. Шаповалом, Г. Паламарем, В. Левінським) з приводу єврейського питання, яка виникла в 1926 р. після вбивства С. Петлюри євреєм Шварцбардом. Володимир Винниченко був здивований і обурений реакцією української еміграції на вбивство С. Петлюри: лунали заклики до об’єднання українства (проти кого? – ставив він питання), критика євреїв, особливо неприємно було бачити таку реакцію від найближчих друзів і однодумців, соціалістів, передових українців.

Під цим враженням написані листи до М. Шаповала, Г. Паламаря. В. Винниченко звертає увагу, що така позиція є дрібноміщанською, вона відходить від соціалістичних гасел, бо пропагує національну ворожнечу, а не класову, серед євреїв же були не лише торговці і промисловці, а й робітники і ремісники⁴⁹. Також нелогічними, на його думку, виглядали заяви про те, що вбивство С. Петлюри є акцією проти усіх українців, одна людина не може уособлювати весь народ, бо якби знайшлися якісь докази проти С. Петлюри, то всі українці не мали б нести за нього відповідальність⁵⁰. Більше того, вважав він, заяви про “жидів – кровопивців українського народу” шкідливі. По-перше, можуть викликати погроми, бо чого ж хотіти від п’яного отамана, якщо навіть відомий соціолог (М. Шаповал) так вважає? По-друге, така точка зору може бути використана і на процесі над Шварцбардом для виправдання і ворогами української державності: мовляв, це єдиний засіб об’єднати українців, бо голої ідеї української держави недостатньо⁵¹. В. Винниченко так сформулював своє ставлення до єврейського питання: “Або треба приймати жидівство як історичний факт, і не роблячи з нього ніякого ідола (хто цього вимагає?), старатися пристосувати його до потреб і інтересів своєї нації, як роблять одні, або “безпощадно” боротися, як роблять другі”. Себе він відносив до першої категорії, а своїх опонентів, які називають євреїв ворогом, до другої, бо погроми автома-

тично витікають з такої позиції, якщо навіть на словах вони заперечують можливість фізичного тиску. І тому порівняння їх з отаманами не образливе, а логічне⁵².

З образою Володимир Кирилович відкидав припущення, що його погляди сформувалися під тиском особистих причин (національність дружини Розалії Яківни та конфлікт з С. Петлюрою). Молодий соціаліст ще в 1905 р. боронив євреїв від погромів, ледь не втративши життя, такі погляди у нього були завжди. Що стосується другого зауваження, то Шварцбарда В. Винниченко не виправдовував, і самого Головного Отамана справжнім погромником, як Денікін, не вважав, хоч і називав його так у відповідь на антисемітські висловлювання. Та й ворожнеча між ними, за словами В. Винниченка, була політичною, а не особистою, хоча “дрібноміщанська демагогія” і “козакофілство” суперника були йому неприємні⁵³.

Ставлення Володимира Кириловича до вбивства С. Петлюри та пов’язані з ним погляди на національне питання знайшли відображення і в листах до Ю. Тищенка. В. Винниченко в листі від 7 серпня 1926 р. писав, що в перший момент вони з Розалією Яківною були вражені злочином, “говорили між собою різкі слова”, але пізніше, після спокійного аналізу, дійшли більш “мирних” висновків, за думкою автора листа, інші мають поставитися до ситуації так само⁵⁴.

Таким чином, з листів вимальовуються риси просопографічного портрету Володимира Винниченка як українського соціаліста, захисника політичних та економічних прав свого народу і, водночас, прихильника інтернаціоналізму, як складової частини соціалістичного вчення.

Історія надала В. Винниченку можливість втілювати на практиці, відкрито, на очах всього народу всі ті ідеї, погляди, теорії, що сформувалися протягом багаторічної підпільної громадсько-політичної діяльності. Перша світова війна розмила підвалини самодержавства, колос виявився на глиняних ногах і впав під власною вагою, навіть його вороги, і внутрішні, і зовнішні зніжували від здивування.

За листами В. Винниченка часів Української революції важко досліджувати його політичні погляди. За однієї причини: їх було

дуже мало, а до пошукача надійшло ще менше. Зрозуміло, революцію треба було робити, діяти, а не писати. Це пізніше, коли згасне полум'я битви, коли щоденне колесоподій збавить оберти, настане час для рефлексій, аналізу, роздумів. Але окремі штрихи до просопографічного портрету голови Генерального Секретаріату та Директорії УНР вони додають. Збереглося кілька листів до Є. Чикаленка та від нього, які й дають уявлення про настрої В. Винниченка у ті роки, його погляди на різні політичні сили й події, він щиро ділився зі своїм давнім другом прикροщами, той давав поради державному діячу, спілкування носило все той же характер дружньої розмови з літературним “хрещеним батьком”.

Як видно з цих листів, політичне становище Центральної Ради в липні 1917 року В. Винниченко розцінював як хороше і погане одночасно, хороше, бо багато зроблено, погане, бо важко втримати надбаня. Основним шкідливим фактором для революційного поступу він вважав низький політичний і моральний рівень частини самих революціонерів “Не знаєш, на когоч можна опертись, хто той, кому можна довіритись, не знаєш, во ім'я чого вони йдуть. Всі поголовно вживають такі вирази, як ми, “революційна демократія”, не виключаючи М. Грушевського який прийняв слово “товариш” в свій лексикон без всяких лапок і ні трішки не конфузиться, коли його зачисляють до «революційної демократії”. А тим часом у більшості надзвичайна політична невихованість, неосвіченість, дикість і... страшна націоналістичність”⁵⁵. Прикладом такої шкоди від революціонерів В. Винниченко вважав виступ полуботківців бо протиправні дії та терор, які вони чинили, прикриваючись ім'ям Центральної Ради лише шкодили її репутації⁵⁶. Це, звичайно, особиста оцінка Володимира Кириловича, зроблена із властивою йому суб'єктивністю та емоційністю. З цього випливає ставлення голови Генерального Секретаріату до питання державного статусу України. Він, як і раніше, не схвалював самостійницькі настрої, підтримуючи ідею федеративного устрою та вважав не доцільним розрив з Тимчасовим урядом.

Критична оцінка революційного оточення не раз трапляється в листах голови Генерального Секретаріату, хоча деяких діячів

він досить високо оцінював: “Біда, дорогий Євг[енію] Харл[амповичу], мати діло з людьми, які покладають всю роботу свою в фразеології, резолюціях і безоглядній, безглуздій непримиренності. Але є хорошого трошки: в склад Секретаріату ввійшов проф[есор] Туган-Барановський. Боюсь, що він налякається згодом нашої бідності, нерозвиненості й одстане...”⁵⁷

Надзвичайно важко було вистояти, зберегти адекватність і логічність дій і думок у ситуації надзвичайної відповідальності за кожен крок перед багатомільйонним рідним народом, психологічного та фізичного перевантаження, ворожості й нерозуміння з різних боків, що виливалися навіть в загрозу життю. Що стосується останнього, то, за словами В. Винниченка, він так часто з цим зустрічався, що вже ніякої реакції погрози в нього не викликали. Але психологічне, нервово навантаження переносити було не так просто, особливо такій емоційній людині, яка повністю віддавалася виру подій, справі. Саме в листах до близьких людей – дружини, Євгена Чикаленка – голова Генерального Секретаріату найбільше розкривав свої потаємні думки, сумніви, вагання, те, що не відображено в офіційних документах. У травні 1917 р., під час перебування в Петрограді з українською делегацією, В. Винниченко написав Розалії Яківні листа, в якому описав деталі переговорів, розповів про свій важкий психологічний стан, сумніви стосовно українських політичних сил, рішень, які треба прийняти: “Втомлений дуже, бо не сплю, а все думаю. І про Київ думаю, про партію, про внутрішніх ворогів. І знов натикаюсь на те саме: сил нема. Нема тих сил, яких вимагає несподівана ситуація, до яких історія не підготувала нас. Ми тільки першокласники, а треба удавати з себе восьмикласників. І від цього і боляче, і соромно, і бере лють на прокляту історію”⁵⁸. Висловлював він подібні настрої і в листі до Є. Чикаленка: “Взагалі, яка це болюча і невимовно трудна робота – творити новий національно-політичний лад. Як легко ставити «пункти» в програму і як далеко від тої легкості, безжурности та пафосу здійснення їх”⁵⁹. Володимир Кирилович скаржиться йому на втому, повсякчас ділиться мріями про відпочинок: “Ой, хочеться в степ. Я ж ще ні разу за цю весну й літо не лежав на траві. Ні разу не

був у полі, в саду, у лісі. Ні одного вечора вільного. Не бачив своїх п'єс, які тут виставлялись по-укр[аїнськи] і по-руськи. Та, мабуть, не скоро й вирвусь з цього добровільного пекла”⁶⁰. З листів видно, що лише страх зашкодити справі утримував голову Генерального Секретаріату від відходу від політики.

Лист до П. Стебницького від 26 жовтня 1917 р., написаний відразу після більшовицького перевороту свідчить, що Володимир Кирилович не сумнівався в тому, що після падіння Тимчасового уряду Україна буде проголошена незалежною державою – Українською республікою і радив П. Стебницькому поводити себе як посол цієї держави: “Я певен, що в Києві вже проголошено Укр. Республіку. А коли ще не проголошено, то буде зроблено незабаром. Так що Ви в сих днях одержите певні директиви”⁶¹.

Подальші події, поразка Центральної Ради призвели до змушеної, проте бажаної перерви в політичній діяльності на кілька місяців, коли В. Винниченко, живучи під Каневом, відпочивав душею і займався улюбленою письменницькою справою. Але пройшло не так багато часу, і він очолив антигетьманське повстання. Цей крок, напевно, й досі залишається найбільш дискусійним серед усіх політичних кроків В. Винниченка. Чи доцільним він був? Чи не зробив він ту саму фатальну помилку, що знищила надії на українську державність, як вважають деякі історики? Багато списів зламано в дискусійних баталіях, й додати нові аргументи складно. Мета даного дослідження – розкрити виражені в листах погляди В. Винниченка на цю ситуацію, навести ті суб'єктивні мотиви, якими він керувався у своїх діях. І допоможуть у цьому знову ж таки його листи до Є. Чикаленка.

Є. Чикаленко, консервативний за своїми поглядами, був серед тих, хто засуджував повстання і вважав гетьманську владу найкращою опорою українства. З листування видно, що така розбіжність у поглядах, якщо й затьмарила трохи стосунки між давніми друзями, але не більше. Їх епістолярна дискусія є цікавою для дослідника. В. Винниченко намагався переконати свого адресата, що гетьманат все одно не витримає би тиску більшовиків, він уже був не життєздатним, але в такому випадку не було б і цієї, тимчасової української соціалістичної державності, яку очо-

лила Директорія. Крім того, не все ще було втрачене, як він гадав: “Та, на мою думку, – писав він, – справа з відродженням нашої нації не стоїть так погано, як здається. Так чи інакше процес відродження іде і йтиме далі безупинно. І в тій чи інчій державній формі цей процес зафіксується таки колись. Ми робили багато помилок, але життя їх само виправляє. Найшвидше й найлегче може існувати така наша державність, яка відповідає основі нашої нації – селянству й робітництву – себто селянсько-робітничої державності, іншими словами – большевицька, совітська. Трудніше майже неможливо утворити тепер буржуазну укр[аїнську] державу, бо не маємо власних буржуазних класів”⁶². Євген Харлампійович аргументовано висловлював свою незгоду. Він вважав, що за гетьманату була можливість створити демократичну українську державність, якби українці не відвернулись від П. Скоропадського він не був змушений оточити себе російським офіцерством. В будь-якому випадку, можна було спробувати повернути його до потрібного напрямку⁶³. Звичайно ж В. Винниченко залишився при своїй думці, що якби вони цього не зробили (тобто, не підняли антигетьманського повстання), то зробив би хтось інший, до того ж всі українці, за його словами, вийшли з гетьманського кабінету ще до виступу з огляду на прийнятий ним курс⁶⁴.

Поступовець, поміщик Є. Чикаленко та соціаліст В. Винниченко часто дискутували з приводу своїх політичних переконань. У листі від 10 березня 1921 р. В. Винниченко наводить свої думки з приводу політичного становища в Україні, оцінює роль реакційних, на його думку, сил: “Бідна українська реакція, вона така мізерна, що навіть реакцією не зможе бути. Нічого вони не зроблять, ніякі Антанти й Гогенцолерни не допоможуть. Реакція – це велике феодальне поміщицтво, аристократія, стара бюрократія, велика фінансова буржуазія, високе духовенство. Де ж це все у нашої селянської нації? Селянство без цих класів не може бути реакційним. А коли панове Ліпінські мріють про національну українську реакцію, то це вже просто утопія, це – самообман, це підсвідоме бажання зберегти свої соціальні привілеї під прапором “ідейності”, це – зарані згода на панування *руської* реакції,

руської феодальної й фінансової буржуазії, а, значить, на панування руської культури національності. Це – неминуха консеквенція. Так само, як і дрібна реакція в особі Нац[іональної] Ради чи Ради Республіки з Грековими та Петлюрами нічого іншого не можуть дати, як панування буржуазії, а як своєї немає, то неукраїнської, себто знищення української державності й поневолення укр[аїнської] культури. Єдина можливість урятуватись – це, перехопивши владу з рук руських большевиків, добивати на Україні *приватний* і великий капітал, нищити (не фізично, а соціально) буржуазію і провадити господарство методами громадської ініціативи, надавши укр[аїнській] *кооперації* роллю торговельного й промислового центрального фактора. Я певен, що кооперація справилась би з цим завданням, бо в ній сполучається і особистий інтерес, і громадський, і *національний*. Приватний капіталіст при сучасному стані річей нічого зробити не зможе, приватна ініціатива буде безсила, треба ці моменти з'єднати з громадським.

Розуміється, на таке розуміння завдань нац[іональної] політики наші ні великі ні дрібні реакціонери не згодяться, боячись антантської буржуазії, яка без захоплення поставиться до нищення її сестри на Україні. Таке завдання можуть взяти на себе тільки революційні нац[іональні] укр[аїнські] елементи. Але ж їм “свої” будуть заважати, “свої” ради лакомств нещасних хотітимуть “рятувати” Україну й бити та нищити укр[аїнських] революціонерів, як то вже й було. А момент такий, що від його багато залежить”⁶⁵.

У 1919 р. після остаточного розриву з політикою УНР, В. Винниченко вважав, що треба співпрацювати з більшовиками, що вони єдина сила, яка надасть можливість розвиватися українству. Ця позиція знайшла відображення в листуванні. В листі до Ю. Тищенка від 7 серпня 1919 р. він писав, що чи поляки, чи більшовики обов'язково переможуть українські сили в Кам'янці. “Коли ж цього не зроблять ні поляки, ні більшовики, то зробить третій – Денікін. Він палить українські книжки, зтира вивіски, закрива школи і вішає людей. (З цього, між іншим, можна довідатись, що під більшовиками існують і школи, і книжки, і укр[аїнські] діячі)”⁶⁶. Також В. Винниченко давно не схвалював С. Петлюру, який узяв на себе повно-

важення Голови Директорії. В різних джерелах, в т. ч. листах до приятелів, можна зустріти критику С. Петлюри: В. Винниченко звинувачував його в славолюбності, безпринципності, любові до парадів, вважав, що той продається кому завгодно за “державність”, паради з попами і дзвонами і т. д.⁶⁷

Політичну діяльність, погляди і мотивації колишнього голови Директорії впродовж 1920 р., коли відбувалися переговори з більшовиками з метою співпраці, детально розглянув В. Солдатенко⁶⁸. Дослідження значною мірою ґрунтуються на листуванні з політиками і політичними групами. Саме листи найкраще дають змогу пояснити мотиви вчинків В. Винниченка, його настрої, також за листами дослідник відтворює етапи переговорного процесу.

Вчинки В. Винниченка влітку 1920 р. дуже складно аналізувати та пояснювати, вони видаються непослідовними й імпульсивними, цим часто користувалися його критики. Він то прагнув співпрацювати з радянською владою, то критикував її. Листи допомагають зрозуміти мотивації такої поведінки політика. В. Винниченко вважав політичний курс, який проголошували радянські урядовці, оптимальним для України, але був стурбований, чи буде цей курс втілюватися в життя, чи буде він сам мати змогу здійснювати реальні зміни, а не просто займати посаду без можливості діяти. Ці думки та пропозиції з приводу політики на Україні В. Винниченко висловив у листі до В. Леніна. Вороже ставлення до В. Винниченка, уникання зустрічей свідчать, на його думку, про те, що ніяких змін не буде, а за таких умов він не згодний співпрацювати, бо бути чиновником не хоче, їхав до товаришів. Також В. Винниченко звернув увагу на помилки в урядовій політиці, передусім незважання на національний фактор. На його думку, необхідно об'єднатися на соціальному ґрунті, бо сили роздрібнені: ті, хто міг боротися за соціалізм, борються за національні ідеї. В. Винниченко зазначив, що бажано замінити уряд Раковського, бо той був причетний до помилкового курсу. Вступ самого В. Винниченка до цього уряду зрозуміють лише як його зраду, і це відверне багатьох потенційних прихильників, а якщо змінять уряд, то всі повірять, що за цим настане зміна національної політики⁶⁹.

Важко сказати, чи причиною такої непослідовності є важкий емоціональний стан, якраз в цей період в щоденнику з'являється запис про намір самогубства⁷⁰, чи тактичні міркування, не завжди очевидні на перший погляд, змушують В. Винниченка постійно змінювати рішення. Мабуть, і те, і інше.

Поїздка В. Винниченка до Радянської Росії й України викликала шквал нищівної критики й осуду спробу приєднатися до більшовиків не пробачили йому ані сучасники, ані нащадки. В листі до Є. Чикаленка він писав: “Приїхав я в Карлсбад змучений п'ятимісячними митарствами, з болючоюраною і за революцію, і за Україну, з чеканням глузу й насмішок над собою від політичних ворогів і противників, глузу за те, що хотів оддати себе за дорогу мені справу, приїхав я от-такий і зразу, справді, на мене посипали, як з мішка, всіма гидотами, що за ці п'ять місяців моїх митарств мої політичні противники тут обкидали і мене, і мою родину, і моїх друзів, і мою честь”⁷¹.

Не дивлячись на не раз проголошене перманентне бажання відійти від політики, Володимир Кирилович так і не зміг цього зробити. Не так легко було відмовитись від ідеї вільної соціалістичної України, якій він присвятив усе життя. Політична робота на еміграції продовжувалася. Довгий час В. Винниченко разом з М. Шаповалом, М. Галаганом і Н. Григорієвим виношували плани об'єднання соціалістично-демократичних сил створенням їх коаліції – Робітничо-Демократичного Союзу (РДС). Друкованим органом цієї організації мав стати журнал “Нова Україна”, що видавався в Празі в 1922–1928 рр., засновником і головним редактором був М. Шаповал. В 1923–1924 рр. співредактором працював В. Винниченко, про поточні справи журналу він часто згадує в листуванні з самим М. Шаповалом, а також з Ю. Тищенко⁷².

В. Винниченко здійснює заходи щодо організації РДС, їздить у Прагу і зустрічається з різними особами в Українському Громадському Комітеті⁷³. Навіть американські соціалісти висловили згоду вступити до Союзу. Але справа не клеїлася, мабуть, не останньою причиною були сутічки між В. Винниченком та іншими організаторами, зокрема М. Шаповалом. Розпочалися вони через дрібні конфлікти під час праці над “Новою Україною”, далі ситу-

ація загострилася і привела до остаточного розриву, основною причиною, певно, став особистий конфлікт між амбітними лідерами.

Всебічно і коротковисвітлена політична платформа В. Винниченка в створеному нарисі програми Революційно-Соціалістичного Союзу – спробі об'єднання емігрантів лівого спрямування з колишніх УСДРП та УПСР. Свій варіант програми РСС В. Винниченко пропонує в листі до М. Шаповала від 7 липня 1921 року:

“1. В соціальній галузі:

а) одстоювання і розвивання соціалістичної революції на Україні всіма засобами, що маються в розпорядженні організацій, що входять в Український Революційно-Соціалістичний Союз;

б) боротьба з капіталістичними буржуазними класами на Україні і світовим імперіалізмом;

в) заведення справжньої диктатури працюючих класів.

2. В економічній галузі:

а) знищення приватно-капіталістичної системи господарства;

б) як перехідний період до соціалістичного господарства від бюрократично-центральної й мілітаризованої системи державного капіталізму, заведеного Російською Комуністичною Партією;

в) скасування мілітаризації праці;

г) допущення дрібного приватно-товарного господарства тільки в обмежених формах і на певний час, доки працюючий колективне зможе перейняти на себе всі функції поділу й обміну між продуцентами.

В силу цього – допущення вільної торгівлі продуктами сільського господарства.

3. В політичній галузі:

а) радянська система влади;

б) виборність рад по 4-членній формулі (рівне, пряме, тайне голосування з пропорціональним представництвом);

в) коаліційний Уряд революційних соціалістичних партій, що стоять на цій платформі;

г) свобода слова, зборів, союзів для радянської демократії;

- д) скасування чрезвычайок;
- є) заведення дійсного Народного Суду
- 4. В міжнародній галузі:
  - а) цілковита самостійність і незалежність Української Радянської Соціалістичної Республіки в її етнографічних межах;
  - б) союз з іншими радянськими республіками;
  - в) недійсність ризького і варшавського миру.
- 5. В національній галузі:
  - а) українська мова – державна;
  - б) забезпечення інтересів національних меншостей⁷⁴.

В. Винниченко і М. Шаповал представляли дві основні течії українського соціалізму – УСДРП та УПСР, – їх погляди в основних питаннях співпадали, але між політичними лідерами не раз виникали дрібні розбіжності, що, врешті, й призвели до неможливості консолідації соціалістичних сил. Ці розбіжності висвітлюються в їхньому листуванні. З нього видно, що В. Винниченко не згоджувався з позицією М. Шаповала стосовно дозволу вільної торгівлі, концесій, вважаючи, що наявність приватного капіталу суперечить основним марксистським положенням і призведе до загибелі революції. Кооперацію він вважав допустимою поступкою для досягнення компромісу⁷⁵.

Володимир Кирилович закидав прибічникам М. Шаповала те, що вони приділяють велику увагу культурним питанням і нехтують політичними, якщо ж по-іншому їм діяти немає змоги, то, вважає він, це треба чітко окреслити, і тоді залишити спроби спільної діяльності. Також В. Винниченко був незадоволений і “грушенятами” (послідовниками М. Грушевського), які погоджувалися на те, щоб займатися в Україні культурною діяльністю за умови відмови від політичної⁷⁶. Критику В. Винниченка викликала переоцінка М. Шаповалом ролі Українського Громадського Комітету (УГК), завдяки чому вся робота зосереджувалася за кордоном, а власне Україні приділялося мало уваги⁷⁷.

З листування видно, що ще одним фактором, який вплинув на занепад ідеї РДС, був конфлікт між групами есерів. Виокремилася група Д. Ісаєвича, що протестувала проти прихильників М. Шаповала. Такий конфлікт гальмував справу створення

Союзу, бо не зрозуміло було, приймати ці групи разом чи як окремі організації. В. Винниченко переймався цією проблемою, навіть писав листа до Д. Ісаєвича 22 лютого 1925 р., в якому викладав свій погляд на шлях вирішення проблеми – призначення арбітра, просив уникати публічного розголошення конфлікту в пресі⁷⁸. Потім він відмовився від ідеї суду. Слід додати, що все це не покращило стосунків з М. Шаповалом: той висловив незадоволення втручанням В. Винниченка, який, у свою чергу, не зміг втриматися від критики стилю спілкування з товаришами та керівництва ними, що був властивий М. Шаповалу⁷⁹.

20 червня 1925 р. В. Винниченко пише обуреного листа “трійці”, як він називав М. Шаповала, М. Галагана і Н. Григорієва, з якого ясно видно, що Союз не склався⁸⁰.

Ну і, звичайно, в цьому конфлікті не обійшлося без так званого “людського фактору”, між приятелями часто траплялися непорозуміння, зіткнення амбіцій. То Володимир Кирилович обурювався невиконанням якихось домовленостей, які Микита Юхимович і домовленостями не вважав, то кожен з них був незадоволений тоном спілкування опонента. В листі до В. Левінського від 11 червня 1923 р. В. Винниченко так характеризує свого товариша: “Людина він не зла і не дурна, але дуже самозакохана і має мало філософського погляду на життя та на ті цінності, яких так жагуче добивається”⁸¹. В інших листах відгуки про М. Шаповала досить схвальні. Також, за словами Володимира Кириловича, важливим чинником розвалу справи РДС стала його сварка з М. Галаганом, коли В. Винниченко намагався допомогти своїм друзям В. Левінському та Ю. Сірому⁸².

Нарешті, приятелі прийшли до усвідомлення, що причина в різному розумінні поняття товариських відносин, В. Винниченко в листі від 7 червня 1925 р. до М. Шаповала писав: “Ви вважаєте, що товариське відношення полягає в тому, щоб усе в товаришеві **покривати й находити добрим**. Я гадаю навпаки: товариш повинен бути **щирим** і не покривати помилок і хиб, а помагати їх викривати в собі і боротись з ними”⁸³. Через це їх шляхи розійшлися, але із запевненнями, що ворожнечі між колишніми товаришами немає. Але в листі від 25 червня 1927 р. до М. Ша-

пovala Володимир Кирилович обурювався тим, що той порушив домовленість обійтися без лайок та переходів на особистості⁸⁴.

Наріжним питанням української еміграційної політики було ставлення до правлячої на Україні комуністичної партії. Листи допомагають зрозуміти позицію В. Винниченка відносно цієї проблеми. Після невдалої спроби порозуміння з більшовиками у 1920 р. ставлення В. Винниченка до них було вкрай негативне. Він не розчарувався в комуністичній ідеї, але вважав, що український радянський уряд нехтує соціальними і національними інтересами народу, називаючи його “окупаційним, руїнистичним, явно ворожим до нашої нації і народу органом Москви”⁸⁵. Не раз в різкій формі він засуджував прихильників порозуміння з Радами, називаючи їх “сменовеховцями”, ці оцінки не раз з’являлися у листах до Ю. Тищенка, М. Шаповала. Наприклад, в листі до Ю. Тищенка, що за змістом відноситься до початку 20-х рр., В. Винниченко писав: “Я питаю Вас, Юрію Пилиповичу, і знайдіть мужність чесно відповісти на питання: чи є ця влада на Україні **українським радянським урядом**? Не думаю, що Ви зможете її так назвати. І ніхто не зможе і не визнає. **Крім сменовеховців**. Не будучи самі комуністами, сменовеховці визнають цю владу й кличуть інших до визнання”⁸⁶. Хоча вже у листі до М. Шаповала від 21 березня 1924 р. В. Винниченко писав, що може й добре, що М. Грушевський у Києві, хай хоч щось робить⁸⁷.

У листі до М. Шаповала від 7 липня 1921 р. В. Винниченко аналізував політику більшовиків, вважав її коаліцією з капіталістами, але з метою обдурити капіталістів. На його думку, помилка більшовиків полягала в тому, що вони розглядали “соціалізм як **факт**, який треба і можна установити поза масами, а не розглядають його як **процес**, який повинен **одбуватися** як в економіці так і в психіці мас”, цим вони порушують основу марксизму. “Не тим порушують, як твердять меньшевики, що в непідготовленій країні заводять соціалізм, а тим, що свідомість мас одривають від господарчого процесу, що стають на ґрунт метафізичного ідеалізму. І за це будуть покарані”⁸⁸. Але не зважаючи на явне незадоволення радянською владою і небажання, на той час, співпрацювати з нею, коли зайшла мова про загрозу іноземної інтер-

венції з боку незадоволених більшовицьким режимом західних країн, В. Винниченко, на відміну від деяких інших діячів, хотів боронити хоча б підвалини революції⁸⁹.

Однак у 1922 р. у Володимира Кириловича з’являються думки про повернення на Україну. Напевно, його спонукали до цього скептичне ставлення до союзу еміграції та розчарування в емігрантській діяльності взагалі, бо, на його думку, ніякого реального результату вона не принесе, лише викличе зневір’я у прихильних та самовпевненість у ворогів. “Щодо мене особисто, то я не хотів би йти в дрібну політичну емігрантську роботу, бо моя натура така, що я не можу робити частково”. В. Винниченко наголошував на необхідності виступити проти нищення української культури комуністами, “але виступити для того, щоб знов замовкнути, **дуже** мені не хочеться. Тоді вже треба і **діяти**”⁹⁰. Така позиція цілком в дусі амбітного, схильного до масштабної діяльності, та й до діяльності взагалі Володимира Кириловича.

У 1925–1926 рр. повернення на Україну стає наріжним питанням для В. Винниченка. Він звертається до офіційних радянських інстанцій, листується з А. Приходьком, працівником посольства СРСР в Чехословаччині. В. Винниченко пояснив, що не просить дозволу на повернення, бо завжди протягом свого еміграційного життя приїжджав на Україну за власним бажанням, повернутися ж хотів лише з громадських і політичних інтересів, щоб працювати для українського народу, зазначає, що його національні погляди залишилися тими самими. Володимир Кирилович зауважив, що дехто вважає, що його спроби повернення на батьківщину зумовлені особистими інтересами: честолюбністю, непорозумінням з адміністрацією, бажанням видати на Україні „Сонячну машину” та ін., такі висловлювання сам емігрант називає виявом дріб’язковості і ворожості соціалізму⁹¹.

Душевні переживання, настрої, бажання повернутися на Україну і сумніви в доцільності цього викладені Володимиром Кириловичем в “Щоденнику”⁹², Валерій Солдатенко детально проаналізував ці записи і висвітлив позицію українського діяча⁹³.

На щастя, повернення на Україну не відбулося бо В. Винниченко, певно, став би однією з перших жертв репресій. Воло-

димир Кирилович дуже страждав від того, що радянська влада не приймає його, щирого соціаліста і патріота, українські ж емігрантські кола не приймали його через комуністичні погляди.

Через кілька років думка В. Винниченка щодо радянської влади почала змінюватися. Він сам пояснює це поворотом більшовицької політики в бік українізації, що видно з його листування з Ю. Тищенком. В масиві листування за 1933 р. В. Винниченко і Ю. Тищенко полемізують з приводу ставлення до радянської влади. Юрій Пилипович пише про національні утиски в УРСР, злочини влади, він цитує слова міністра освіти В. Затонського, який хвалиться збільшенням шкіл з російською мовою викладання, розказує про процес над філологами, що склали Українсько-російський академічний словник, згадує про голодомор⁹⁴. Ці відомості Ю. Тищенко отримав з листування з українцями і радянської преси. В. Винниченко не вірить в наведені свідчення, вважає їх інсинуаціями ворогів комуністичної влади, слова В. Затонського характеризує як окремий випадок, а причинами процесів над українською інтелігенцією і самогубств, зокрема М. Скрипника, згідно зі словами В. Винниченка, може бути що завгодно. “Тяжкі жертви, що спали тепер на Україну, є наслідок збігу обставин, з одного боку, з другого, тої самої обставини, яка за всю нашу історію стягала на нас ворогів і визискувачів, себто **багатство нашого краю**; з третього (нема що) русифікаторські намагання великодержавницької течії”⁹⁵. Його позиція така: будь-яка інша російська влада гірше ставилася б до України, більшовики вірять в комуністичну ідею і йдуть до неї, а за свободами соціальними прийдуть і національні, “національність я розумію не як самоціль, а як суму, як сукупність **засобів**, які служать для духовного розвитку членів певного етнографічного колективу”⁹⁶. Володимир Кирилович акцентує увагу на своїй позиції стосовно державної незалежності України: “Коли Україна є в складі країн, що змагаються за соціалістичний устрій суспільства, то непослідовно і шкідливо для справи здобуття соціалізму домагатися державної Української відокремленості. Соціалізм вимагає знищення якої-будь державної самостійності на земній планеті. І, розуміється, всі перегородки колись (може, й не так

далеко) позникають. Але зовсім інша річ, коли мова йде про буржуазну державність. Тоді я рішуче й гаряче стою за цілковиту самостійність і відокремленість України”⁹⁷.

Справедливим був закид Ю. Тищенка щодо того, чому ж тоді радянська влада не дозволяє Винниченку повернутися на Україну, чому не друкують його працю “Щастя”, в якій викладена національно-соціалістична позиція автора, якщо вона збігається з офіційним курсом партії? В. Винниченко пояснював це так: “Партійні комуністи мене не розуміють і лають останніми словами. Вони гадають, що коли я маю незалежність у поглядах, то це значить, що ці погляди неправильні. Контрреволюційні укр. елементи теж гадають, мабуть, що мої погляди неправильні, бо вони незалежні”, з тих же причин не видають і “Щастя”⁹⁸. Винниченко глибоко і жорстоко помилявся в оцінці дій радянської влади, та це він і сам невдовзі зрозумів.

Самогубство М. Скрипника привело В. Винниченка до нових переосмислень, внутрішніх конфліктів. Підтвердження цьому є як в листуванні, так і в “Щоденнику”⁹⁹. В. Винниченко зрозумів, що радянська влада проводить антиукраїнську політику. Свої думки він виклав в листі до Політбюро ЦК КП(б)У від 15 вересня 1933 р., детально проаналізованому В. Солдатенком¹⁰⁰. Переконливим свідченням упередженості в національному питанні В. Винниченко назвав те, що йому, щирому і послідовному комуністу не дозволяють повернутися на радянську Україну. Єдине розходження в поглядах емігранта і правлячої партії полягає в національному питанні, отже, саме через це влада не допускає його повернення, бо він українець, а члени Політбюро не можуть подолати шовіністичних імперських замашок. Також заборонено друкування його літературних праць, зокрема останньої книги “Щастя”, соціально-філософського роману про комунізм. Такі дії, зазначає В. Винниченко, шкодять, бо відвертають його прихильників від радянської влади. “Якщо мене приносять в жертву російському націоналізму, якщо мої сили відштовхуються від роботи для соціалізму лише тому, що вони – українські, якщо для того, щоб відштовхнути мене, свідомо йдуть на те, щоб шкодити соціалізму, то чи немає цієї ж самої політики щодо

й інших українських сил і то лише тому, що вони українські? Чи немає і в інших відношеннях жертв російському націоналізму на шкоду соціалізму?” Саме тут доречно згадати, як у цьому листі В. Винниченко оцінює причини самогубства М. Скрипника. “Я не знаю всіх умов і причин смерті таких видатних цінних людей на Україні, як Хвильовий і Скрипник, але мені, як всім зрозуміло, що сталася вона на ґрунті конфліктиву національних стосунків. І якщо навіть припустити, що лише вони самі винні в усьому (як це дехто намагається представити), то й тоді виникає питання: як же це так дивно розв’язано національне питання, що **такі** люди позбавляють себе життя через нього? І якої ж сили й безвихідності повинні бути ці конфлікти, якщо такий, у всіх інших відношеннях випробуваний, вірний, чесний партійний товариш як Скрипник не міг знайти у своїх старих партійних друзів ні мирного розв’язання питань, ні втіхи, ні підтримки, ні поблажливості, нічого іншого, видно, як ворожості, яка зштовхнула його в смерть”¹⁰¹.

В. Винниченко закликав до об’єднання усіх сил, особливо проти агресії зовнішнього ворога, ще раз застерігав радянських політиків від помилок. Українці не захочуть будувати соціалізм, якщо це, насправді, не соціалізм, а відновлення старої тюрми народів, тому партійному керівництву варто звільнитися від темних застарілих інстинктів¹⁰². Звичайно, Політбюро не прислухалося до думки “ворога народу”, наслідком стало остаточне припинення будь-яких контактів з ним, в т. ч. і пересилання гонимців.

Причини своєї життєвої драми, становища, в якому він опинився, В. Винниченко розумів і намагався сприймати філософськи, що видно з його листа до Ю. Тищенко, написаного 27 вересня 1933 р., тобто невдовзі після листа до Політбюро ЦК КП(б)У: “Але як я не можу й не хочу перестати бути ні українцем, ні комуністом, то й виходить, що мені місця ніде немає в укр. сучасному суспільстві й фактично доведеться перестати бути і українським письменником та, мабуть, і українським громадянином, (коли теперішня влада за українізм поставила мене, комуніста, поза законом і позбавила Українського громадянства, то ясно,

що “національна” “патріотична” (себто простіше буржуазна чи дрібнобуржуазна) українська влада це саме зробила б зо мною за комунізм”¹⁰³.

Листування В. Винниченка останніх двадцяти років життя зберігається переважно в зарубіжних архівах, що ускладнює його вивчення українськими дослідниками.

Хоч В. Винниченко вже остаточно відійшов від політики, тобто не здійснював прямої політичної діяльності, але цікавився міжнародною політикою, активно „проживав” і осмислював кожен подію, про що свідчать його листи та щоденникові записи. В 1935 р. він написав “Открытое письмо Й. Сталину и членам Политбюро ВКП”. Він констатував загрозу війни, без якої неможливо в капіталістичному суспільстві. Це і так шкідливо для соціалізму, а курс на кооптування з капіталістичними країнами, який тримало радянське керівництво, небезпечний в будь-якому випадку: у разі поразки – шкода очевидна, у разі перемоги – союзник-переможець захоче знищити соціалістичне суспільство. Необхідно звернутися до внутрішніх резервів: мобілізувати духовні сили, підняти ентузіазм¹⁰⁴.

У листі до Й. Сталіна від 15 липня 1936 р. Володимир Кирилович ще раз проголошує свою позицію стосовно міжнародної політики СРСР і радить використати український патріотизм – ефективну зброю проти зовнішнього ворога, але російський націоналізм цьому заважає. В. Винниченко намагається підштовхнути Й. Сталіна змінити національну політику стосовно України, даючи зрозуміти, що сам він є прихильником самостійної соціалістичної України. Можна погодитися з публікатором цього листа, що “це з багатьох поглядів цікавий документ української політичної думки передвоєнної пори”¹⁰⁵.

Хоча Володимир Винниченко і не займався активною політичною діяльністю, його життя, розум, душа і почуття все одно були присвячені пошукам покращення оточуючого світу й існування людства. Вінцем життя і творчості видатної особистості стала філософська система конкордизму (від фр. concordance – згода). Соціалістичні ідеї, моральне гасло “чесності з собою”, проголошення першочерговими цінностями свободи і гуманізму трансфор-

мувалися і злилися в єдину цілісну і структуровану систему життя, за якою єдиним шляхом до гармонійного самопочуття людини, щастя було її життя у згоді з природою і основними законами людства. В працях, написаних мислителем в 30–40-х рр., – “Конкордизм”, романи “Лепрозорій”, “Вічний імператив”, – детально пояснюється суть цієї філософської системи.

У 1944–1945 рр. В. Винниченко навіть пише листа до Сталіна, в якому рекомендує свою систему¹⁰⁶. Він прагне переконати адресата, що конкордизм не заперечує явища соціалізму та комунізму просто вони є певними формами, етапами, а конкордизм – синтезом, узагальненням. Також він розкриває в листі суть свого вчення.

Конкордизм охоплює усі сфери життя, аж до стилю харчування. Що стосується політичних та економічних аспектів, то тепер В. Винниченко піднявся над класичними політичними категоріями класу, нації і т. д., розв’язавши внутрішню суперечність у своїх соціально-національних поглядах. Ключовою ідеєю системи є колектократія. На думку В. Винниченка, людство, поділене на класи, стани, зайшло в глухий, безвихідний кут, а причиною цього є недосконала, вкорінена в традиційних формах, соціально-господарча структура суспільства. На Заході і на Сході панує чи то приватна, чи державна власність. І тут, і там панує експлуатація людини людиною, у більшій чи меншій мірі є пригноблені й панівні нації. За такого стану будь-яке порозуміння між народами світу неможливе. І рано чи пізно людство прийде до катастрофи. Щоб запобігти цьому, слід світову соціально-економічну структуру (приватно-власницьку на Заході й державно-кооперативну на Сході) перебудувати на правдиво кооперативну, суспільну форму, її автор і називає колектократією. Осмислюючи особистий життєвий досвід, спостерігаючи політичне та економічне життя Європи, він доходить висновку, що наявні системи господарювання, котрі ґрунтувалися на приватній чи державній власності, не здатні забезпечити повного розкріпачення фізичних і духовних здібностей людини та задоволення її різноманітних запитів. Для цього потрібні колективні пошуки іншої системи, яка, по-можливості, увібрала б у себе позитивні

й життєздатні елементи відомих політико-правових моделей, і, водночас, пододала найсуттєвіші їх вади, або просто відкинула їх, залишила у минулому.

Всі працівники будь-якого підприємства одночасно мають бути і співвласниками його, а прибутки, згідно із законами, розподілятися між усіма членами колективу. На думку В. Винниченка, така, справді народна кооперативна система розрахована не на конкуренцію між народами, не на поборювання одних іншими, а на гармонійну співпрацю.

У листах В. Винниченка можна також знайти й відповіді на критику, якої він зазнав більше, ніж будь-хто з діячів української революції. При чому критики як з боку радянської історіографії, так і з боку самих українців. Та й зараз багато істориків негативно оцінюють особистість і діяльність В. Винниченка. Прикладом може бути стаття Ю. Шаповала “Володимир Винниченко. Трансформація образу у дискурсі новітньої історіографії”¹⁰⁷, в якій наведені аргументи сучасних істориків, що критично оцінюють політичну діяльність та постать В. Винниченка.

Лунають закиди в нещирості, пошуках особистої вигоди, артистизмі, позерстві. Що стосується пошуків особистої вигоди, то для кожного, хто добре знає біографію Володимира Кириловича, очевидно, що він багато раз відмовлявся від грошей і від слави заради своїх переконань, починаючи від вимог позначки “переводьсь українського” для творів, що видавалися в Росії, та відмови від спокуси приєднатися до кола російських письменників, де до В. Винниченка ставилися прихильніше, ніж серед українських літераторів, і пропонували високі гонорари¹⁰⁸, закінчуючи відмовою від посад у радянському уряді, про що переконливо свідчить його листування¹⁰⁹. Позерство? В. Винниченко завжди залишався митцем, письменником, це не могло не позначитися на ньому, як на політичному діячеві, тому часто можна побачити недоречний пафос та художні перебільшення в тексті листів, але це не є самоціллю, вирішальним фактором, лише художньою окантовкою політичної позиції.

Як це не парадоксально, прагнення бути щирим, “чесним з собою”, призвело до звинувачень в нещирості і непослідовності.

В одному з листів (особу адресата встановити не вдалося) він розвінчував ідеї про свої помилки (єдиною вважав те, що під час революції не поставився серйозно до соціальної проблеми), коли радянський уряд схилився в бік українізації, то був за них, коли в бік русифікації – то проти. Вважав, що його розкриття невірної національної політики на початку 20-х рр. сприяло українізації, побачивши цей процес він знову став на бік радянської влади, але більшовицькі лідери були в ньому не впевнені, до його думок апіорі виникало недовір'я, тому з поверненням до УРСР не склалося¹⁰. Справді, непослідовність у відносинах з радянською владою можна побачити тільки на перший погляд. Стратегічною метою В. Винниченка було «всебічне визволення» людства, якої він послідовно дотримувався, а ті чи інші політичні сили були лише тактичними засобами для досягнення мети і доцільність співпраці з ними обумовлювалася лише тим, наскільки вони здатні прислужитися цій меті. Так і ставлення до більшовиків обумовлювалося їх позицією, чи, точніше, уявленнями про їх позицію В. Винниченка.

У листуванні В. Винниченка відображена внутрішня боротьба в його душі між ним як письменником і як політиком. Володимир Кирилович в листах часто говорив про те, що письменництво є його улюбленим заняттям, а політика лише обов'язком. Наприклад, в листі до В. Левінського від 26 вересня 1921 р. він писав: «**Моя давня мрія** – цілком віддатись мистецтву і науці. Але є щось, що називається **сумлінням** і це сумління не дозволяє цього робити. «Інстинкт», як у собаки, що не може за чимось не гнатися. Хоча б і всупереч особистим інтересам і бажанням»¹¹. Подібні думки не раз зустрічаються і в щоденнику. Володимир Винниченко справді був більшою мірою письменником, ніж політиком. Справжнім, «стовідсотковим» політиком йому завважала бути не лише емоційна, імпульсивна вдача, а більшою мірою те, що свої власні переконання він ставив вище, ніж диктувала історична реальність.

Отже, аналіз епістолярної спадщини Володимира Винниченка дає підстави для висновку, що вона досить повно висвітлює його політичну позицію, дає можливість глибше зрозуміти суть

націонал-комуністичної концепції. Саме з листування також найкраще видно вплив психологічного стану, настроїв, характеру автора на його політичні погляди і діяльність. Як свідчить листування, політична позиція В. Винниченка є досить неоднозначною і, на перший погляд, не завжди зрозумілою. Це є головною причиною того, що В. Винниченко став найбільш дискусійною постаттю в українській революції, як і кожній видатній за своєю природою, а не за волею випадку, особистості, йому довелося пізнати зворотній бік обдарованості – нерозуміння з боку більшості. Оцінка за допомогою стандартних шаблонів політичних поглядів В. Винниченка буде суперечливою і невірною. На перший погляд, національні і комуністичні погляди несумісні, відстоювання інтересів однієї нації суперечить інтернаціональним положенням комунізму. Листування дає змогу пояснити цю невідповідність. По-перше, слід сказати, що національні і соціальні позиції в переконаннях українського революціонера були нерівноцінні, соціальні, класові інтереси стояли вище, точніше, соціальна свобода мала включати в себе національну, це трохи вирівнює суперечливість. По-друге, якщо дивитися ширше, то Володимир Кирилович, взагалі-то, відстоював «всебічне визволення» (соціальне, національне, політичне, моральне, культурне), а стандартні політичні форми (комунізм, соціалізм, націоналізм) були лише засобами досягнення цього визволення, так би мовити, формою, в якій воно мало втілитися.

¹ Костюк Г. Володимир Винниченка та його доба. – Нью-Йорк, 1980. – 280 с.

² Кичигіна Н. «Україна, якої я домагався» (Чому В. Винниченко повернувся на батьківщину 1920 року) // Політологічні читання. – 1994. – № 3. – С. 10–30; *її ж* Політична концепція В. К. Винниченка // Трибуна – 1994. – № 9–10. – С. 27–28; // Політологічні читання. – 1994. – № 2. – С. 83–95; *її ж* Соціалістична концепція В. К. Винниченка крізь призму 90-х // Віче. – 1996. – № 10. – С. 112; Капнок О. В. Суспільно-політичні погляди Володимира Винниченка // Теоритичні та практичні проблеми становлення правової держави в Україні. – Вип. 2. – Чернівці. – 1995. – С. 69–76; Лозинська Л. Громадсько-політична діяльність В. Винниченка в дореволюційний період // Наукові записки інституту української архео-

графії та джерелознавства – 1999. – Т. 4. – С. 154–186; *Гайванович І.* Винниченкова система конкордизму як проект саморегуляції суспільства // Молода нація. – 2000. – №3. – С. 180–191; *Ресніт О. П.* Володимир Винниченко та його роль у створенні Генерального Секретаріату [підходи погляди, події] // Вісник Київського національного університету – Сер. Філософія. Політологія – 2003. – В. 48. – С. 36–38; *Бежнар Г. П.* Еволюція політико-філософського світогляду В. Винниченка // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка – Філософія. Політологія – 2003. – Вип. 48. – С. 55–57; *Сиваченко Г.* Пророк не своєї вітчизни. Експатріантський „метароман” Володимира Винниченка: текст і контекст – К., 2003; *Панченко В.* Володимир Винниченко парадокси долі й творчості – К., 2004. – 287 с.

³ *Лозинська Л. О.* Державотворча діяльність В. К. Винниченка (березень 1917 – вересень 1920 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 1996. – 26 с.

⁴ *Солдатенко В.* Володимир Винниченко на перехресті соціальних і національних прагнень. – К., 2005. – 324 с.

Кульчицький С., Солдатенко В. Володимир Винниченко – К., 2005. – 374 с.

⁵ *Бевз Т. А.* Еволюція світогляду В. Винниченка та створення концепцій “конкордизму” та “колектократії” // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження) / Збірник статей. – К., 2006. – С. 245–267; *Кульчицький С. В.* Володимир Винниченко світоглядна еволюція // Там само. – С. 32–71; *Курас І. Ф.* Володимир Винниченко – політик. – Там само. – С. 9–19; *Кучер В. І.* Володимир Винниченко про політичні події міжвоєнної доби: політологічний аналіз // Там само. – С. 206–221; *Медвідь Ф. М.* Українська державницька ідея Володимира Винниченка політико-правові засади // Там само. – С. 198–205; *Миронець Н. І.* Еволюція поглядів В. Винниченка на політику російських більшовиків (від “Між двох сил” до “Відродження нації”) // Там само. – С. 170–185.

Панченко В. Є. Політичний проект Володимира Винниченка 1936 року. Невідомий лист письменника до Сталіна // Там само. – С. 222–235; *Сахно І. О.* Відображення громадсько-політичної діяльності Володимира Винниченка в його листуванні з Юрієм Тищенком (Сірим) // Там само. – С. 236–244; *Собачко О. М.* Проблеми національного відродження в творах В. Винниченка // Там само. – С. 268–277; *Солдатенко В. Ф.* Суспільно-політичні погляди, революційна і державна діяльність В. Винниченка // Там само. – С. 20–31; *Старовойтенко І. М.* Листи В. Винниченка до Є. Чикаленка як джерело дослідження його громадсько-політичної діяльності // Там само. – С. 82–94.

⁶ *Миронець Н.* Епістолярна спадщина українських громадсько-політичних діячів доби Центральної Ради як історичне джерело // Центральна

Рада і український державотворчий процес: (до 80-річчя створення Центральної Ради): Матеріали наук. конф., 20 березня 1997 р. В 2 ч. – Ч. 2. – К., 1997. – С. 340–347.

⁷ *Миронець Н.* Епістолярна спадщина Володимира Винниченка як джерело просопографічної інформації // Наукові записки Кіровоградського педагогічного університету – Сер.: філологічні науки – Вип. 27. – 2000. – С. 9–17.

⁸ *Чумаченко О.* Спроби консолідації українських соціалістів в еміграції (1923–1925) // Розбудова держави. – 1998. – № 9–10. – С. 113–124.

⁹ *Кичигіна Н., Миронець Н.* З листування В. Винниченка з Ю. Тищенком (серпень–грудень 1933 р.) // Розбудова держави. – 1994. – № 7. – С. 55–64.; № 8. – С. 39–44.

¹⁰ Листування Володимира Винниченка і Євгена Чикаленка (1902–1916). Вступне слово Н. Миронець і В. Панченка // Вежа. – 1997. – № 8–9. – С. 187–220; *Миронець Н.* Листування Євгена Чикаленка з Володимиром Винниченком // Українське слово. – 1996. – 4 січня; 18 січня; 1 лютого; 15 лютого; 29 лютого; її ж Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком та П. Я. Стебницьким // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 119–135; № 6 – С. 103–122; її ж “Історія наша се... боротьба за національне існування...” (Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком) // Пам’ять століть. – 2001. – № 6. – С. 3–33; 2002. – № 1. – С. 6–33; 2002. – № 5. – С. 28–34; 2002. – № 6. – С. 115–145; *Панченко В.* Володимир Винниченко парадокси долі й творчості. – К., 2004. – С. 244–272.

¹¹ Листування Максима Горького з Володимиром Винниченком (1908–1909 рр.) // Січ. – 1993. – № 2. – С. 46–52; 72; *Винниченко В.* Одвертий лист до М. Горького // Слово і час. – 1990. – № 6. – С. 33–39.

¹² Листи В. Винниченка до А. Г. Приходька від 10 та 19 жовтня 1925 р. / Вступна стаття Р. Міщука // Слово і час. – 1990. – № 2. – С. 28–33.

¹³ *Панченко В. Є.* Політичний проект Володимира Винниченка 1936 року. Невідомий лист письменника до Сталіна. // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження). Збірник статей. – К., 2006. – С. 222–235.

¹⁴ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАНУ (далі – ІР НБУВ). – Ф. 293. – № 193, 198.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 35.

¹⁵ Відділ рукописних фондів та текстології Інституту української літератури імені Т. Шевченка НАН України (далі – ВР ІЛШ). – Ф. 171. – Спр. 130–225; ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 31.

¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 149–152; ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 36.

- ¹⁷ ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 228–258.
- ¹⁸ ЦДАВО України 3803 с. – Оп. 1, спр. 46; ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1, спр. 36.
- ¹⁹ ЦДАВО України – Ф. 1823. – Оп. 1, спр. 23.
- ²⁰ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК); ЦДАВО України – Ф. 1823. – Оп. 1, спр. 26.
- ²¹ ЦДАВО України – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 28–29.
- ²² ЦДАВО України – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 30.
- ²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 7, 11; Оп. 20. – Спр. 156; Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45; ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 260, 270, 277, 280.
- ²⁴ ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 226–227.
- ²⁵ Там само. – Спр. 273–274.
- ²⁶ Там само. – Спр. 154. – Арк. 5.
- ²⁷ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 23 липня [1912 р.] // Пам'ять століть – 2002. – № 6. – С. 134.
- ²⁸ ІР НБУВ. – Ф. 293. – № 147.
- ²⁹ ЦДАВО України – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 54.
- ³⁰ Лист від Баска до В. Винниченка // ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 43.
- ³¹ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від [29 листопада 1912 р.] // Пам'ять століть – 2002. – № 6. – С. 141.
- ³² Лист від В. Винниченка до Є. Чикаленка від 29 жовтня 1908 р. // Там само. – 2001. – № 6. – С. 26.
- ³³ ЦДАВО України – Ф. 1823. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 3–4.
- ³⁴ ІР НБУВ. – Ф. 293. – № 150.
- ³⁵ *Василько А.* Надмірні претензії і смішні наслідки // Рада. – 1913. – № 255. – С. 2–3.
- ³⁶ Лист від В. Винниченка до Є. Чикаленка від 27 серпня 1908 р. // Пам'ять століть – 2001. – № 6. – С. 20.
- ³⁷ Лист В. Винниченка до М. Коцюбинського від 16 жовтня 1907 р. // Листування М. Коцюбинського з В. Винниченка // Радянське літературознавство. – 1988. – № 2. – С. 40.
- ³⁸ Лист В. Винниченка до Л. Гольдмерштейн від 26 лютого 1908 р. // *Миронець Н.* Таємниці кохання Володимира Винниченка... // Кур'єр Кривбасу. – 2001. – № 138. – С. 95.
- ³⁹ Лист від В. Винниченка до Є. Чикаленка від 4 лютого 1914 р. // ІР НБУВ. – Ф. 293. – № 147.
- ⁴⁰ ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 188. – Арк. 2.
- ⁴¹ Щоденники Володимира Винниченка (1926–1928) // Слово і час. – 2000. – № 3. – С. 160.

- ⁴² Там само. – № 4. – С. 68.
- ⁴³ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 30 жовтня 1911 р. // Пам'ять століть – 2002. – № 6. – С. 119.
- ⁴⁴ Лист В. Винниченка до К. Голіцинської від 7 серпня 1907 р. // ЦДАВО України – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 235 зв.
- ⁴⁵ ЦДАВО України – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 172.
- ⁴⁶ Лист В. Винниченка до Л. Гольдмерштейн від 24 лютого 1908 р. // *Миронець Н.* Таємниці кохання Володимира Винниченка... // Кур'єр Кривбасу. – 2001. – № 138. – С. 95.
- ⁴⁷ *Миронець Н.* Таємниці кохання Володимира Винниченка... // Кур'єр Кривбасу. – 2001. – № 138. – С. 94.
- ⁴⁸ ЦДАВО України – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 100.
- ⁴⁹ Лист В. Винниченка до Г. Паламаря від 12 липня 1926 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 252. – Арк. 3.
- ⁵⁰ Лист В. Винниченка до Г. Паламаря від 28 липня 1926 р. // Там само. – Спр. 253. – Арк. 3.
- ⁵¹ Лист В. Винниченка до М. Шаповала від 24 червня 1926 р. // ЦДАВО України – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 105.
- ⁵² Лист В. Винниченка до Г. Паламаря від 28 липня 1926 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 253. – Арк. 2.
- ⁵³ Лист В. Винниченка до Г. Паламаря від 28 липня 1926 р. // Там само. – Арк. 3.
- ⁵⁴ ЦДАВО України – Ф. 3803 с. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 155–156.
- ⁵⁵ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 7 липня 1917 р. // Український історичний журнал. – 1997. – № 6. – С. 104.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 21 серпня 1917 р. // Там само. – С. 116.
- ⁵⁸ Цит. за: *Миронець Н.* Епістолярна спадщина українських громадсько-політичних діячів доби Центральної Ради ... – С. 344.
- ⁵⁹ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 21 серпня 1917 р. // Український історичний журнал. – 1997. – № 6. – С. 115.
- ⁶⁰ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 7 липня 1917 р. // Там само. – С. 105.
- ⁶¹ Цит. за: *Миронець Н.* Епістолярна спадщина українських громадсько-політичних діячів доби Центральної Ради як історичне джерело // Центральна Рада і український державотворчий процес... – Ч. 2. – К., 1997. – С. 342.
- ⁶² Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 13 лютого 1919 р. // *Панченко В.* Володимир Винниченко... – С. 249.

- ⁶³ Лист Є. Чикаленка до В. Винниченка від 1 січня 1920 р. // Учитель. – 1998. – № 7–8. – С. 15.
- ⁶⁴ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 3 січня 1920 р. // *Панченко В.* Володимир Винниченко.. – С. 250–251.
- ⁶⁵ *Панченко В.* Володимир Винниченко.. – С. 256.
- ⁶⁶ ЦДАВО України – Ф. 3803 с. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 5зв.
- ⁶⁷ Лист В. Винниченка до М. Шаповала від 25 листопада 1919 р. // ЦДАВО України – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 1–2.
- ⁶⁸ *Солдатенко В.* Володимир Винниченка на перехресті... – С. 161–203.
- ⁶⁹ Лист В. Винниченка до В. Леніна (травень – червень 1920 р.) // ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 226. – Арк. 1–38.
- ⁷⁰ *Винниченко В.* Щоденник Т. 1. – Едмонтон – Нью-Йорк. – 1980. – С. 461–462.
- ⁷¹ Лист від В. Винниченка до Є. Чикаленка від 19 жовтня 1920 р. // *Панченко В.* Володимир Винниченко.. – С. 251.
- ⁷² Лист В. Винниченка до Ю. Тищенка від 3 березня 1925 р. // ЦДАВО України – Ф. 3803 с. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 98.
- ⁷³ *Винниченко В.* Щоденник 1921–1925. – Т. 2. – Едмонтон – Нью-Йорк. – 1983. – С. 497.
- ⁷⁴ ЦДАВО України – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 46–47. (*Солдатенко В.* Володимир Винниченка на перехресті... – С. 216–217. — Ілюзії, що переросли час. Невідомі листи Володимира Винниченка // Культура і життя. – 1993. – 5 червня; *Винниченко В.* Щоденник – Т. 2. 1921–1925. – Едмонтон – Нью-Йорк, 1983. – С. 68–70).
- ⁷⁵ Лист В. Винниченка до М. Шаповала від 30 січня 1921 р. // ЦДАВО України – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 10.
- ⁷⁶ Лист В. Винниченка до М. Шаповала від 2 липня 1922 р. // Там само. – Спр. 150. – Арк. 33–34.
- ⁷⁷ Лист В. Винниченка до М. Шаповала від 20 березня 1923 р. // Там само. – Спр. 151. – Арк. 31.
- ⁷⁸ ЦДАВО України – Ф. 3803 с. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 97.
- ⁷⁹ Лист В. Винниченка до М. Шаповала від 23 лютого 1925 р. // ЦДАВО України – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 62.
- ⁸⁰ ЦДАВО України – Ф. 3803 с. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 113.
- ⁸¹ ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 179. – Арк. 1.
- ⁸² Лист В. Винниченка до В. Левінського від 16 серпня 1925 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 218. – Арк. 2.
- ⁸³ ЦДАВО України – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 78.
- ⁸⁴ Там само. – Арк. 110–113.

- ⁸⁵ ЦДАВО України – Ф. 3803 с. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 46.
- ⁸⁶ Там само.
- ⁸⁷ ЦДАВО України – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 13.
- ⁸⁸ Там само. – Спр. 149. – Арк. 44.
- ⁸⁹ Лист В. Винниченка до М. Шаповала від 24 вересня 1921 р. // ЦДАВО України – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 65–66.
- ⁹⁰ Лист В. Винниченка до М. Шаповала від 19 червня 1922 р. // Там само. – Спр. 150. – Арк. 31.
- ⁹¹ Листи до А. Г. Приходька від 10 та 19 жовтня 1925 р. / Вступна стаття Р. Міщука // Слово і час. – 1990. – № 2. – С. 28–33.
- ⁹² *Винниченко В.* Щоденник 1921–1925. – Т. 2. – Едмонтон – Нью-Йорк. – 1983. – С. 378–607; Щоденники Володимира Винниченка // Слово і час. – 2000. – № 7 (1926–1928); № 8 (1928–1931); № 9 (1932–1937).
- ⁹³ *Солдатенко В.* Володимир Винниченка на перехресті... – С. 220–228.
- ⁹⁴ Лист Ю. Тищенка до В. Винниченка від 9 вересня 1933 р. // *Кичігіна Н., Миронець Н.* З листування В. Винниченка з Ю. Тищенком (серпень–грудень 1933р.) // Розбудова держави. – 1994. – № 7. – С. 59.
- ⁹⁵ Лист В. Винниченка до Ю. Тищенка від 27 вересня 1933 р. // Там само. – С. 61.
- ⁹⁶ ЦДАВО України – Ф. 3803 с. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 243.
- ⁹⁷ Там само. – Арк. 244.
- ⁹⁸ Лист В. Винниченка до Ю. Тищенка від 27 вересня 1933 р. // *Кичігіна Н., Миронець Н.* З листування В. Винниченка з Ю. Тищенком (серпень–грудень 1933р.) // Розбудова держави. – 1994. – № 7. – С. 63.
- ⁹⁹ Щоденники Володимира Винниченка (1932–1937) // Слово і час. – 2000. – № 9. – С. 75.
- ¹⁰⁰ Див.: *Солдатенко В.* Володимир Винниченка на перехресті... – С. 243.
- ¹⁰¹ Там само.
- ¹⁰² Там само. – С. 244.
- ¹⁰³ *Кичігіна Н., Миронець Н.* З листування В. Винниченка з Ю. Тищенком (серпень – грудень 1933 р.) // Розбудова держави. – 1994. – № 7. – С. 63–64.
- ¹⁰⁴ ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 272. – 80 арк.
- ¹⁰⁵ *Панченко В. Є.* Політичний проект Володимира Винниченка 1936 року. Невідомий лист письменника до Сталіна. // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження): Збірник статей. – К., 2006. – С. 222–235.
- ¹⁰⁶ ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 274. – 21 арк.
- ¹⁰⁷ *Шаповал Ю.* Володимир Винниченко Трансформація образу у дискурсі новітньої історіографії // Генеза: Філософія. Історія. Політологія – 2006. – № 1 (17). – С. 144–148.

¹⁰⁸ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 23 липня [1912 р.]. // *Миронець Н.* “Історія наша се...” // Пам’ять століть – 2002. – № 6. – С. 133–135; Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від [30 липня 1912 р.] // Там само. – С. 135–136.

¹⁰⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 7, 11; Оп. 20. – Спр. 156; Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45; ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 226–227, 260, 270, 277, 280.

¹¹⁰ Лист В. Винниченка до Константина Олександровича від 23 травня 1937 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 281. – 7 арк.

¹¹¹ ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 154. – Арк. 3.